

Oysulov MUSURMONKULOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
E-mail: musurmonkulovaoyusulov@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori D.Kulmuradov taqrizi asosida

PRINCIPLES OF TEACHING STUDENTS TO LATERAL THINKING

Аннотация

In today's pedagogy, it is more important to teach them to learn than to teach them. Until recent years, our national pedagogy considered the most appropriate way to teach students the existing knowledge acquired by mankind. This article highlights the fact that teaching young people to think laterally, creatively and non-standardly has become not only a necessity, but also a need.

Key words: Youth, lateral thinking, non-standard, non-standard thinking, student, knowledge, teaching.

ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЛАТАННОМУ МЫШЛЕНИЮ

Аннотация

В современной педагогике важнее научить их учиться, чем научить их. Наша отечественная педагогика до последних лет считала наиболее целесообразным способом преподавания учащимся уже существующих знаний, приобретенных человечеством. В данной статье подчеркивается тот факт, что научить молодежь мыслить нестандартно, творчески и нестандартно стало не только необходимостью, но и потребностью.

Ключевые слова: Молодежь, латеральное мышление, нестандартность, нестандартное мышление, студент, знания, обучение.

O'QUVCHILARNI LATERAL FIKRLASHGA O'RGATISH TAMOIYILLARI

Аннотация

Bugungi kun pedagogikasida bilimlar o'rgatishdan ko'ra, ularni o'rganishga o'rgatish ko'proq ahamiyatli hisoblanadi. Milliy pedagogikamiz yaqin yillarga qadar o'quvchilarga insoniyat tomonidan shu paytga qadar egallangan mavjud bilimlarni o'rgatishni eng maqbul yo'l sifatida qarab keldi. Ushbu maqolada yoshlarni lateral, ijodiy hamda nostandart fikrlashga o'rgatish bugungi kunda nafaqat zaruriyat balki ehtiyojga aylanganligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Yoshlar, lateral fikrlash, nostandart, nostandart fikrlash, o'quvchi, bilim, o'rgatish.

Kirish. Har bir xalq, har bir millatning ertangi kuni bugun voyaga yetayotgan avlod taqdiri bilan uzviy bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan aytganda, mamlakatimizda o'tgan davr mobaynida ta'lim tizimini rivojlantirishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilib, o'g'il-qizlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda bilim olishini, jismoniy va ma'naviy jihatdan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishini ta'minlash, qobiliyat hamda iqtidorini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Xususan, ta'lim jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ilg'or pedagogik texnologiyalar hamda o'qitish shakllarini joriy etishga alohida e'tibor berilmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Aytish kerakki, tafakkur atrof muhitni, ijtimoiy hodisalarni, voqelikni bilish quroli, shuningdek, inson faoliyatini amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi. U sezgi, idrok, tasavvurlarga qaraganda voqelikni to'la va aniq aks ettiruvchi yuksak bilish jarayonidir. Tafakkur ko'pgina fan sohalari (falsafa, mantiq, jamiyatshunoslik, pedagogika, fiziologiya, kibernetika, biologiya)ning tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Zamonaviy globallashtan murakkab, noxiziqi olamda yashash va faoliyat yuritish hamda turli muammolarni yechimi uchun nostandart va kreativ fikrlash zaruriyatga aylanmoqda. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda nostandart fikrlash (Edvard de Bono, A.Kashkarov, Ch.Fillips), murakkab tafakkur (K.Maynsner, M.Abdullaeva, M.Niyazimbetov), kreativ fikrlash (G.G'affarova, G.Jalalova va E.Izzetova), tanqidiy tafakkur kabi tushunchalar tadqiq va tahlil etilgan [1-6].

Xususan, lateral fikrlash (inglizcha lateral fikrlash - lateral, ko'ndalang, yon tomonga yo'naltirilgan) - bu muammoni hal qilishda insonning mantiqiy tafakkuri tomonidan e'tiborga olinmaydigan maksimal yondashuvlardan foydalangan holda, qutidan tashqarida fikrlash qobiliyati. Ushbu atama 1967-yilda Edvard de Bono tomonidan taklif qilingan va 1970-yilda uning "Lateral fikrlash: bosqichma-bosqich ijod" [2] (1970) kitobi nashr etilgan. Darhaqiqat, lateral fikrlash qiyin muammolarni

g'ayrioddiy usullar yordamida yoki oddiy mantiqiy fikrlash tomonidan e'tiborga olinmaydigan elementlardan foydalangan holda hal qilishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Ma'lumki, o'qitishda bilimlar o'quvchi ong va tafakkuriga tayyor holda singdiriladi. Bu jarayonda bilimlar adabiyotlarda tayyor holda mavjud bo'ladi va buni o'zlashtirish o'quvchilar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham qanoatlanarli hisoblanadi. Ammo bu o'quvchilarda masala va hodisalar mohiyatini anglashga nisbatan ijodiy yondashuvni nazarda tutmaydi, faqat mavjud bilimlarni yodlash, ularni amaliyotga joriy etish bu turdagi pedagogikaning bosh maqsadi sifatida qaraladi. Bunday yondashuvda o'quvchining qanchalik ko'p bilimni yodda saqlaganiga qarab uning bilimi haqida xulosalar chiqariladi. Bu, to'g'ri, ammo bilim olish jarayoni ikki bosqichdan iboratligini, birinchi bosqich bilimlarni egallash, ikkinchi bosqich undan xulosalar chiqarish ekanligini hisobga olsak, bu usul tugallanmagan metodika ekanligi oydinlashadi.

Bilim bilim uchun xizmat qilmas ekan, uning oddiy axborotdan farqi qolmaydi. Axborot esa bu bilim degani emas. Ya'ni, mavjud bilimlar yangi bilimlarni kashf etish uchun poydevor sifatida xizmat qilishi, jarayonni zanjirli reaksiya sifatida davom etishini ta'minlaydi. Buning uchun o'quvchilar masalaning mohiyatini anglashi, sabab va oqibatlarni tushunib yetishi va xulosalar chiqarish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim bo'ladi.

Uzoq yillar davomida pedagogikaning maqsad va muddaosi shunday bo'lib keldi: o'qituvchilar o'quvchilarga o'zlarining bilganlarinigina ro'kach qilib, o'quvchilarning undan nari yoki beriga o'tishlari rag'batlantirilmadi. Natijada, bir necha avlod o'quvchilar adabiyotlarda mavjud bilimlarni esda saqlab qolish, ularni ko'r-ko'rona yodlash, boringki, olgan bilimlarini amaliyotda tadbiiq etishdan nariga o'ta olishmadi. Bu esa o'quvchilarda pedagogik jarayonda eng muhim bo'lgan nostandart fikrlashga bo'lgan rag'batni yo'qotdi. Qanchadan-qancha xotirasi

bilim va informatsiyaga to'lib tushgan iqtidorli o'quvchilar ishlab chiqarish jarayoniga singib "yo'qolib" ketdi.

Vaholanki, agar ularda nostandart fikrlash ko'nikmasi shakllantirilganda, bu boradagi ularning intilishlari rag'batlantirilganda mamlakatimizdagi fan va texnologiyalar sohasi bugungidan ko'ra ancha yuksak marralarni zabt etgan bo'lardi. Xo'sh, ilm-fan rivoji uchun shunchalik ahamiyatli bo'lgan "nostandart fikrlash" deganda nimani tushunish kerak? U qanday namoyon bo'ladi va qanday natijalarga olib keladi?

Avvalo "nostandart fikrlash" tushunchasining o'ziga izoh berib o'tsak: bu tushuncha kishilarning odatiy fikrlash tarziga nomuvofiq, g'ayrioddiy fikrlashi, nooddiy usul va yo'llar bilan xulosalar chiqarishi; vaziyatdan chiqishning hatto g'ayritabiiy, ammo eng maqbul muqobilarni izlab topish, masalalar va hodisalarga nisbatan har doim ijodiy fikrlash orqali yondashish ko'nikmasidir. Darhaqiqat, nostandart fikrlash ko'nikma bo'lib, bunga yillar davomida fikrlash tarzini muntazam mashq qildirish yordamida erishish mumkin.

Har qanday kuchli iqtidor egasi nostandart fikrlash tarzi mahsulidir. Odatiy fikrlash tarzi kishidagi iqtidorni yuzaga chiqarmaydi, uning ijodiy, intellektual va ilmiy salohiyatining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Oqibatda, qanchalik iqtidor va salohiyat egasi bo'lmasin, odatiy fikrlash tarziga ko'nikkan inson nari borsa boy informatsion bazaga ega "bilimli o'quvchi" yoki "xodim"dan nariga o'ta olmaydi.

Modomiki, gap nostandart fikrlash haqida borar ekan, quyidagi voqea ushbu tushunchaning mazmun-mohiyatini tushunishimizga yordam beradi, deb o'ylaymiz: "Bir kuni universitet o'qituvchisi Qitrollik Akademiyasi Prezidenti, fizika fani bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori Ernest Rezerfordga bir masalada yordam so'rab, murojaat qiladi. U bir talabasiga fizika fanidan imtihonda eng past baho qo'ymoqchi ekanligini, lekin talaba bu bahoga rozi emasligini aytadi. Ularning har ikkisi: o'qituvchi ham, talaba ham uchinchi bir xolis shaxsning fikrini so'rab ko'rishga rozi bo'ladilar. Ular bu masalada Rezerfordni tanlaydilar. Imtihonda berilgan savol quyidagicha edi: "Barometr yordamida bino balandligini qanday o'lchash mumkinligini tushuntiring". Talabaning javobi quyidagicha edi: "Barometr bilan binoning tomiga chiqib, uzun arqonga barometrni bog'lab, pastga tushirish, so'ngra uni yana yuqoriga ko'tarib, arqon uzunligini o'lchash lozim, shu uzunlik binoning balandligini ko'rsatadi". Vaziyat murakkab edi, o'z navbatida, javob ham to'liq va to'g'ri bo'lgan. Boshqa bir tomondan, imtihon fizika fanidan bo'lgan, biroq shunday javobga kelishda esa bu sohada qo'llash mumkin bo'lgan bilimlarga tayanilmagan edi. Rezerford talabadan qaytadan javob berishni so'raydi. Tayyorgarlik uchun olti daqiqa ajratib, talabaga javobda fizik qonuniyatlar aks etishi lozimligini taysinlaydi. Besh daqiqa o'tgunga qadar talaba imtihon varaqasiga hech narsa yozmaydi. Rezerford talabadan imtihonni topshirish yoki topshirmasligini so'raganida, u muammoning bir necha yechimi borligini, shunchaki ular orasidan eng maqbulini tanlayotganini aytadi. Qiziqishi ortgan Rezerford vaqt tugamagan bo'lsa ham, yosh talabadan javobni aytishini so'raydi. Savolga endi quyidagicha javob yangraydi: "Barometr bilan binoning tomiga chiqing va barometrni ipga bog'lab, pastga tashlang, tushish vaqtini belgilab qo'ying. So'ngra formuladan foydalanib, bino balandligini hisoblash mumkin". Shunda Rezerford o'z hamkasbi – o'qituvchidan javobning ma'qul bo'lgan yoki ma'qul emasligini so'raydi. O'qituvchi javob qoniqarli ekanligini tan oladi.

Xo'sh, yoshlarni nostandart fikrlashga o'rgatish uchun bugungi kun pedagogikamizda qanday usul va vositalardan, metodlardan foydalanish zarur? Bu borada biz quyidagilarni tavsia qilamiz:

o'qituvchining talabalarga o'z fikrlash tarzini ro'kach qilib, ulardan ham shunday fikrlashni talab qilishdan tiyilishi;

talabalarga fikr yuritish uchun imkoniyat berish;

turli-tuman g'oya va fikrlarni qabul qilish, o'qitish jarayonida mavjud bilimlarni yodlash va xotirada saqlashdan ko'ra masalaning mohiyatini tushuntirishga e'tiborni qaratish;

ilmiy terminlar va tushunchalarning ta'rifi, qonuniyatlar va qoidalarni shunchaki yodlash emas, balki ularning mazmunini anglash va mohiyatini tushunishga urg'u berish. Bunda uning mohiyatini o'quvchilarga tushuntirishda muayyan ta'rif, qoida va qonuniyatni analiz (tahlil) va sintez (tavsif) qilish metodi qo'l keladi (ona tili predmeti bo'yicha biror mashhur ta'rifni misol sifatida keltirib tushuntirish kerak);

dars mashg'ulotlarida o'quvchilarni har bir fan, kerak bo'lsa har bir mavzu borasida hodisa va mohiyatni, sabab va oqibatni anglashga, fan doirasida va fanlararo o'zaro bog'lanish, munosabat va muvozanatlarni tushunishlariga, chog'ishtirish, solishtirish va mantiqiy xulosalar chiqarishlariga sharoitlar yaratish;

talabalarda mohiyatga yetib kelishning yangi yo'llarini qidirishga rag'bat uyg'otish, bunda talabalarga xatoga yo'l qo'yishlari tabiiy hol ekanligini va bundan cho'chimaslik kerakligini tushuntirish;

yangicha fikrlar bilan talabalarni kulgiga qolmasliklariga ishonirish;

bir nechta masalani bir usulda yechishdan ko'ra bir masalani bir nechta usullar bilan yechishga qaratilgan metodlardan foydalanish;

talabalardagi ijodiy fikrlash tarzining har qanday ko'rinishlarini rag'batlantirish;

talabalarining o'quv jarayonidagi faolligini ta'minlash;

har bir talabaning tanqidiy fikr yuritishga qodir ekanligiga o'zlarida ishonch hissini uyg'otish va hokazo.

Aslida bu sanab o'tilgan har bir ta'kid o'qituvchidan izlanishni, har bir dars mashg'ulotiga puxta tayyorgarlik ko'rishni talab etadi. Shuning uchun men o'qituvchilarga har bir dars mashg'ulotini ijodiy jarayon sifatida qarashni va unga tayyorgarlik jarayonida mavjud usul va vositalardan foydalanish bilangina chegaralanmaslikni, balki shu mavzuni o'quvchilarga yetkazishga yordam beradigan har qanday usul, vosita va shakllardan foydalanishdan cho'chimasliklarini aytgan bo'lar edim. Demak, nostandart fikrlash tarzini barcha faoliyat turlari qatorida dars mashg'ulotiga ham tatbiq etish maqsadga muvofiq degan xulosaga kelish mumkin.

Keling, lateral fikrlashning muhim xususiyatlarini ko'rib chiqaylik [4]:

1. Vertikal fikrlash – vertikal o'rganish turli xil variantlarni ko'rib chiqish va eng yaxshisini tanlash orqali yagona harakat yo'lini tanlashga qaratilgan. Yon fikrlash imkon qadar ko'proq muqobil yechimlarni yaratishni o'z ichiga oladi va yetarlicha samarali variant topilgandan keyin ham davom etadi. Bu yerda yangi g'oyalarni yaratish jarayoni muhim ahamiyatga ega.

2. Yopiq vertikal fikrlash, bu lateral fikrlash doimiy izlanishlarni rag'batlantiradi.

3. Vertikal fikrlash keyingi va hayotiy reallik, lateral fikrlash oldinga siljishni amalga oshirishi mumkin. Vertikal fikrlash bilan har bir yangi qadam mantiqiy bo'lmagan qarorlar zanjiri yaratiladi.

Xulosa va munozara. Umuman olganda, insondagi nostandart fikrlash tarzining ahamiyati esa talabalarda masalaning mohiyatini anglash, sohada yangilik va kashfiyotlar yaratish, ijodiy fikrlash tarzining rivojlanishi, xato qilishdan cho'chimaslik ko'nikmasining shakllanishi, o'ziga nisbatan ishonchni ortishi kabi ijodiy oqibatlar bilan xarakterlanadi. Eng asosiysi, nostandart fikrlash ularni o'qishda hamda ishda kashfiyotlar va yangiliklar sari yetaklaydi. Tavsiyadan ko'rinib turibdiki, lateral tafakkurga ancha murakkab, chunki ko'pincha biz mantiqiy fikr yuritimiz ("vertikalno"). Biz vertikal nostandart yo'llardan yuribgina lateral fikrlashga erisha olishimiz ma'lum bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2016. – 320-b.
2. Abdullaeva M.N. (2017). Zamonaviy falsafada murakkablik // Qoraqalpoq davlat universiteti axborotnomasi. Berdaha. No 3, - B.99-102.
3. Abdullaeva M.N. (2013). Zamonaviy gnoseologiya va ta'lim kontekstida bilish va ijodkorlik. Evrosiyo xalqlari. Tarix, madaniyat va o'zaro munosabatlar muammolari: xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiyalar. Praga, - P.107-111.

4. G'affarova G.G'. (2018). Yoshlarda kognitiv tafakkurni rivojlantirish masalalari. Yoshlarni g'oyaviy-mafkuraviy tarbiyalashning ustuvor yo'nalishlari: XV respublika ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Samarqand, B.28-29.
5. G'affarova G.G'. (2012). Yosh avlodda kreativ va kognitiv tafakkurni rivojlantirish masalalari. Oila ma'naviy taraqqiyot tayanchi: ilmiy-nazariy konferensiya. Navoiy, - B.29-32.
6. Qashkarov A. Tez va nostandart fikrlash: muvaffaqiyatli shaxsning malakasini o'rgatish uchun 50+50 topshiriq. – Olmaota: "Eksmo", 2016-yil.